अन्न सार्वभौमत्वाकडे नेणारी जैवविविधता आधारित पीक पद्धती

Prashant Mohanty and **Kanna K. Siripurapu**

उडीसा राज्यातील कुटिया कोंध या आदिवासी समाजाजवळ गौण तृणधान्य आधारित मिश्र पीक पद्धतीविषयी सखोल ज्ञान व अनुभवांची शिदोरी आहे. या आदिवासी जमातींनी सामुदायिक बियाणे पेढी व बियाणे सांस्कृतिक कार्यक्रम पुर्नजीवित करून त्यांची नाहिशी झालेली अन्नातील विविधता व संप्रभुता पुन्हा प्राप्त केली.

पूर्व भारतातील उडीसा राज्यातील कंधमाल जिल्ह्यातील आदिवासी कुटिया कोंध जमाती दोन दशकांअगोदरपर्यंत एकाच जमिनीच्या तुकड्यावर जवळपास ४० ते ५० विविध पिकांची लागवड करीत असे. परंतु हरितक्रांतीच्या प्रगतीमुळे परिस्थिती बदलली. शासनाने हरितक्रांतीच्या तंत्रज्ञानाला मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहन देण्याकरिता भरघोष मदत केली. परिणामी अधिक उत्पादन देणाऱ्या वाणांनी स्थानिक 'गौण तृणधान्य मका, कडधान्य, कंदमुळे' या पीक पद्धतीला नष्ट केले. तरी २०११ पर्यंत कुटिया कोंध जमातीने स्थानिक पिकांच्या विविधतेतील पिकांची संख्या १२ ते १३ पर्यंत राखली होती. पण या जमातीला सुद्धा विदेशी अधिक उत्पादन देणाऱ्या पिकांची एक पीक शेती पद्धती बंधनकारक केली. पिकांची विविधता कमी झाल्यामुळे आवश्यक अन्नद्रव्याचे सेवन सुद्धा प्रतिमाणशी कमी झाले.

निर्माण या स्वयंसेवी संस्थेने कंद्यमाल जिल्ह्यातील स्थानिक भागातील जमातीला मदत करण्यासाठी पिकांची जैवविविधता पुर्नस्थापित करणे आणि शेतीमध्ये महिलांना स्थान मिळवून देण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याच्या हेतूने कामाला सुरुवात केली.

भरडधान्य आधारित मिश्र पीक पद्धती विषयी कुटिया कोंध समाजाला सखोल ज्ञान आहे.

श्रीमती यशोदा मझी आणि त्यांचे पती श्री. अशोक मझी हे कंधमाला जिल्ह्यातील तुम्मीदीबंधा तालुक्यातील दुपी या गावातील रहिवासी आहेत. श्रीमती मझी ह्या दुपी ग्रामपंचायतीच्या सदस्या आहेत. या कुटुंबाकडे ३ एकर शेती असून त्यात मुख्यत्वे स्थानिक गौण तृणधान्य, धान, कडधान्ये, कंदमुळे आणि गळीत पिकांची लागवड करतात. हा परिवार टेकड्यांच्या उतारावर स्थलांतरित पद्धतीने शेती करतो. त्याचबरोबर हे कुटुंब जंगलातील गौण उपज उत्पादने, जसे की जंगली कंदमुळे, धिंगरी, खावयाची पाने व फळे जमा करतात. वनविभागाची बंदी आणि असमतोल पावसामुळे या भागातील स्थलांतरित शेती आणि पीक विविधता खालावली. त्याचा परिणाम कौटुंबिक शेती उत्पादनावर झाला आणि स्थानिक वाणांची बियाणे नष्ट झाली.

सन १९१२ मध्ये 'निर्माणच्या' कामामुळे श्रीमती मझीजीच्या कुटुंबाने पुन्हा स्थलांतरित शेती चालू केली. त्यामुळे पीक व बियाण्यातील विविधता वाढत गेली श्रीमती मझीच्या कुटुंबाने गौण तृणधान्याची संख्या ७ वरून २५ वर, गळिताची २ वरून ७ आणि कडधान्य ५ वरून १२ वाणांपर्यंत वाढवली. श्रीमती मझी हवामानाच्या बदलापासून पिकाला वाचविण्याकरिता पिकांची पेरणीची वेळ कशी साधावी हे शिकल्या. कडधान्यांच्या पेरणी उशिरा केल्याने हे पीक फुलोराच्या वेळी येणाऱ्या आकस्मिक पावसापासून त्यांना वाचविता आले. त्यांनी इतर गावकऱ्यांच्या ३ क्विंटल कडधान्य उत्पादनाच्या तुलनेत ७ क्विंटल उत्पादन घेतले. कडधान्याचे उत्पादन कमी झाल्यामुळे त्याची बाजार किंमत ४० रुपये प्रति किलोवरून ६५/- रु. किलो झाल्यामुळे श्रीमती मझी यांना जास्तीची रक्कम मिळाली. त्यातून त्यांना रुपये ४२,२५०/- प्राप्त झाले. त्या रकमेतून त्यांनी मुलांच्या शिक्षणासाठी व कुटुंबाच्या वैद्यकीय खर्चासाठी घेतलेले १०,०००/- चे कर्ज फेडले. या कुटुंबाने उरलेले रुपये ३२,२५०/- मुलांच्या शिक्षणावर खर्च करण्यासाठी ठेवले आणि सावकारापासून पुन्हा कर्ज न घेण्याचा निर्णय घेतला. त्यांना घर बांधण्याकरिता इंदिरा आवास योजनेतून निधी प्राप्त झाल्याने यांनी तुरी विकून बचतेतील काही रक्कम घराच्या बांधकामावर खर्च करण्याचे ठरविले.

यामुळे कौटुंबिक अन्न सुरक्षितता आणि राहणीमानाचा दर्जा सुधारून उत्पन्न सुद्धा हळूहळू वाढत गेले. यावर श्रीमती मझीने आनंद व्यक्त केला की, "यामुळे दुष्काळावर मात करण्यात आली अन्यथा कुटुंबाचे आर्थिक नुकसान झाले असते. अन्न व जीवन जगण्यावर मोठे संकट आले असते. जगणे मुश्कील झाले असते.

जमातीला समजून घेताना

प्रभागातील कुटिया कोंध या जमातीच्या स्थानिक भरड धान्य आधारित पीक पद्धती आणि अन्न व पोषणाची शाश्वती याचा अभ्यास निर्माण संस्थेने २०११ साली केला. त्याकरिता या जमातीने व्यापलेल्या कंधमाल जिल्ह्यातील ३ ग्राम पंचायतीतील १० गावातील ३५० कुटुंबाचे सर्वेक्षण करण्यात आले.

कोंध ही जमात मुख्यत्वे शेतीवर (कोरडवाहू) टेकड्यांच्या उतारावर स्थलांतरित लागवड (स्थानिक भाषेत पोढू चासा) यावर अवलंबून असे. तसेच विविध गौण वन उपज जमा करून विक्री करणे व मजुरी यासारखे व्यवसाय करून चरितार्थ चालवीत असे. डोंगरी उतारावर व दऱ्यामधील शेती ही आदिवासी जमातीचा आर्थिक आधारस्तंभ आहे. पिकाची विविधता, विपुल नैसर्गिक संसाधने आणि सखोल पारंपरिक ज्ञान असून

सुद्धा या आदिवासी बहुल क्षेत्रामध्ये कमालीची गरिबी आहे. सर्वेक्षण क्षेत्रातील जवळपास ८०% शेतकरी अत्यल्प भूधारक आणि इतर सर्व लहान शेतकरी आहेत. बहुतेक जमिनी लाल, रेताळ असून कमी जलधारण क्षमता असल्याने खरीप हंगामात जमिनीची धूप फार मोठ्या प्रमाणात होते.

उंच भागात गौण तृणधान्य चांगल्याप्रकारे वाढतात असे आढळून आले होते. त्यामुळे भरड धान्येच कित्येक दशकापासून दरिद्री आणि अत्यल्प भूधारक जमातीला पोसत आहेत. या व्यतिरिक्त या पिकांनी स्थानिक जमातीच्या नैतिकतेची मुळे 'निसर्गाशी एकरूप होण्याच्या प्रक्रियेत' रुतले गेले आहेत. कुटिया कोंध जमातीने लक्षात ठेवले आहे की, निसर्गासोबत राहावयाचे असल्यास गौण तृणधान्यांची लागवडच योग्य आहे. सध्याही कुटीया कोंध लोक स्थानिक पीक पद्धती व पिकांची विविधता त्याच्या शेतावर टिकवितात. सद्य परिस्थितीत फक्त स्थानिक १२ पिकांची लागवड करतात. या जमातीच्या आहारातील गौण तृणधान्याचा वाटा फारच कमी झाला आहे. दिवसातून तीनदा जेवतात तरीही त्यामध्ये भरड धान्याचा वाटा कमी झाला आहे. या गौणधान्याला सामाजिक वितरण व्यवस्थेद्वारे किंवा बाजारातून विकत घेतलेल्या तांदळाने विस्थापित केले आहे. कंदाचा उपयोग सुद्धा कमी झाला असून त्याची उपलब्धता कमी झाली आहे किंवा ती तांदूळ घेण्यासाठी बाजारात विकली जातात. हीच बाब कडधान्याच्या बाबतीत आढळून आली. बहुतांश कडधान्य, पैसे, तांदूळ, सामान, दारू इत्यादी खरेदी करण्यासाठी विकले जातात. गेल्या काही वर्षात कुटीया कोंध जमातीतील आरोग्यावरील खर्च वाढला आहे. तो साधारणतः साडे तीन पट वाढला आहे.

'निर्माण'च्या अभ्यासात तीन महत्त्वाचे निष्कर्ष असे आहेत की, महिलांचा स्थानिक शेतीमधील सहभाग महत्त्वाचा असला तरी त्याला फार महत्त्व दिले जात नाही. बीज बँक, बीजोत्सव सारखे कार्यक्रम पूर्णतः बंदच झालेत. तसेच डोंगर उतारावरील व दऱ्याखोऱ्यामधील, जमिनीवरील महिलांचा किती काळ हक्क राहील याची शाश्वती राहिली नाही. त्यांच्या निस्तार अधिकाराची पण खात्री राहिली नाही. या निष्कर्षावर आधारित 'निर्माण'ने स्थानिक महिलांना त्यांच्या कामाची पोच मिळावी, बीज बँक बीजोत्सव सारखे उपक्रम पुन्हा सुरू व्हावे व स्थानिक जमातीला (विशेषतः महिलांना) डोंगर व इतर जमिनीवर कायदेशीर हक्क मिळावे; थोडक्यात या भागातील कुटीया कोंध जमातीला अन्नाची सुरक्षितता मिळावी यासाठी प्रयत्न करण्याची रणनिती आखली.

देशी शेती पद्धतीचा पूर्नवापर

'निर्माण'ने २०१२ साली मिश्र, जैविक विविधता आणि शाश्वत कृषी पद्धतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्या शेतकऱ्यांसोबत कार्य सुरू केले. सुरुवातीला सर्व गावात ग्रामीण सहभाग मूल्यमापन पद्धतीचा वापर करून आराखडे बनवले. पायाभूत माहिती जमा झाली. विविध प्रकारची माहिती जसे कुटुंबाचे उत्पन्न, देशी शेती पद्धतीच्या वापराची स्थिती, बियाण्यातील विविधता इत्यादींचा त्यात समावेश होता. देशी कृषी पद्धतीने नूतनीकरण करण्यासाठी समाजाला प्रोत्साहन देण्याकरिता बैठकी आयोजित करून देशी पीक विविधता नष्ट होण्याची कारणे, देशी पीक पद्धती आणि शाश्वत शेतीवर चर्चा घडवून आणल्या. पहिल्या वर्षी गौण तृणधान्य आधारित मिश्र शेती पद्धतीवर प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले. दुसऱ्या वर्षी शाश्वत शेतीच्या पद्धतीचे ग्राम स्तरावर प्रशिक्षणाचे आयोजन करण्यात आले. देशी मिश्र व जैव वैविध्य शेती पद्धतीला पुर्नजीवित करण्यासाठी महिलांना मिश्र पीक पद्धतीकडे प्रोत्साहित करण्यात आले.

बियाण्यांच्या विविधतेची पुर्नस्थापना

निर्माणच्या हस्तक्षेपाचा मुख्य उद्देश अन्न उत्पादन पद्धतीवर नियंत्रण तसेच स्थानिक कृषी वैविधतेचे संरक्षण आणि महिलाभिमुख दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देणे हा होता. महिलांच्या बैठकी घेऊन ग्राम स्तरीय संस्थेला प्रोत्साहित केले. जवळपास २१ ग्राम स्तरीय संघटना तयार करून त्यांना गौण तृणधान्य आधारित बियाणे पेढी आणि त्यांचे नियोजनाचे प्रशिक्षण आयोजित केलेत. या बियाणे पेढीद्वारे समाजाची बियाण्याची आवश्यकता पूर्ण होईल अपेक्षा होती. सध्या जवळपास २७ बियाणे पेढी कार्यरत असून सभोवतालच्या २७ गावातील ६०० शेतकऱ्यांना मदत करीत आहेत.

वनहक्क कायद्याचे प्रशिक्षण वर्ग

परंपरागत बियाणांच्या आवश्यकतेचा अंदाज घेतला आहे. स्थानिक जमातीला सुरुवातीला एकदाच १२ देशी पिकांची परंपरागत बियाणे संवर्धनासाठी देण्यात आले. या १२ पिकांची बियाणे एकाच हंगामात मोठ्या प्रमाणात निर्माण केली. सध्या सामूहिक बीज बँकेकडे ५५ वेगवेगळ्या देशी पिकांची बियाणे असून त्यात गौण तृणधान्य, मका, कडधान्य, भाजीपाला आणि खाण्यायोग्य कंदमुळे अशी विविधता आहे. लोक सध्या धानाचे ७ वाण देशी मक्याचे ६ वाण, नागलीचे ३ वाण, वारीचे ३ वाण, सनवाचे २ वाण, बाजरीचे २ वाण, राळ्याचे तीन वाण, ज्वारीचे २ वाण, तुरीचे ४ वाण, चवळीचे २ वाण, देशी राजमाच्या ३ वाण, देशी वालाचे ४ वाण, उडीदाचे २ वाण आणि खाण्याजोगे १७ प्रकारचे कंदमुळे इत्यादी मिश्र पीक पद्धतीत लागवड करतात. याव्यतिरिक्त ३ करडीचे वाण, २ प्रत्येकी मोहरी, कराळे आणि तीळ, ७ प्रकारचा भाजीपाला १७ प्रकारचे कंदमुळे, हळद, आल, लसूण, मिरची, कांदा यांचे प्रत्येकी २ वाण तसेच इतर स्थानिक भरड धान्य व कडधान्याची लागवड करतात. महिलांनी देशी पिकांचे पुनर्स्थापन बीज बँकेचे व्यवस्थापन आणि स्थानिक कृषी पर्यावरणाची विविधता टिकवण्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे.

सामूहिक बियाणे मोहत्सवांमुळे बियाणांची देवाणघेवाण

पीक कापणीनंतर (सुगी नंतर) कुटिया कोंध समाज जैवविविधतेचा उत्सव साजरा करतात त्याला बुरलांग यात्रा म्हणतात. हा उत्सव काळी आई आणि बियाणे जे त्यांच्या शेतीचा आधार आहेत त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी साजरा करतात.

हा उत्सव नुसताच देशी परंपरागत बियाण्यांची देवाणघेवाण करण्यासाठी नसून बियाणे संवर्धनासाठी भंडार व त्याची विविधता वाढविण्याचे कार्य यातून होते. मागील चार वर्षांपासून 'निर्माण' बुरलांग यात्रा आयोजित करण्यास मदत करते. या यात्रेत २०१६ साली जवळपास ७०० शेतकऱ्यांनी

कंधमाल येथील बुरलांग यात्रेत स्वातंत्र्याचे बीज जयघोष

ओरिसातील कंधमाल जिल्ह्यातील कुटिया कोंध येथील जमाती फेब्रुवारी-मार्च महिन्यात ग्रामीण स्तरावर आठवडाभर चालणाऱ्या परंपरागत देशी बियाणांचा उत्सव साजरा करतात. या वर्षी ५ मार्च २०१७ रोजी याच जिल्ह्यातील तुमुडी बंधा तालुक्यातील बेलधर ग्राम पंचायतीला ताऊकाला खेड्यात आयोजित करण्यात आला. पाच गावातील जवळपास ६०० आदिवासी शेतकऱ्यांनी सहभाग नोंदविला होता.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला महिलांनी बियाणे डोक्यावरून मिरवून काढल्यानंतर मैदानात त्याचे प्रदर्शन मांडण्यात आले. शेतकऱ्यांनी जवळपास ९० प्रकारचे गौण तृणधान्य, कडधान्य आणि गळीत बियाणांचे प्रदर्शन केले.

यामुळे आदिवासी शेतकऱ्यांना स्थानिक देशी ज्ञान, त्यांचे विचार आणि संस्कृतीची देवाणघेवाण करण्यासाठी मोठा मंच मिळाला. आदिवासी महिलांनी विविध देशी बियाणांच्या संवर्धनामुळे त्यांना स्वावलंबन कसे प्राप्त झाले याचे विचार/मत मांडले. कुटिया शेतकरी त्यांना मिळालेले पारंपारिक पण श्रेष्ठ दर्जाचे ज्ञान कित्येक शतकापूर्वी निर्माण केलेली जैवविविधता पूर्ण शेती पद्धती हे पिढी दर पिढी कशी आदराने हस्तांतरित केले याबद्दल बोलत होते.

'निर्माण'ने परंपरागत ज्ञान वाटपासाठी कुटिया कोंध समाजाला गट स्तरावर संधी उपलब्ध करून दिली. या कार्यक्रमात सहभागी होऊन मार्गदर्शन करण्यामध्ये निर्माणचे संचालक श्री. प्रशांत मोहंती, आत्माचे प्रकल्प उपसंचालक श्री. हेमंत

दास, श्री. बसंत नायक, प्रमोद दास सामाजिक कार्यकर्ते, धान फाउंडेशनचे समन्वयक विजय नायक अग्रणी होते. कृषी जैवविविधता टिकविण्यात शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी संतुकेला खेड्यातील कु. रश्मिता मझी, पुकूर खेड्यातील कु. सुशांती म्हाजी, सरधपूर खेड्यातील कु. बुडाली पतम्हाजी तसेच देवगोडा व कालागुडा येथील दोघांचा उत्सवादरम्यान सन्मान करण्यात आला.

या उत्सवामध्ये कुटिया कोंध समाजाने पारंपरिक नृत्य व देशी बियाणांचे समाजात वाटप करून कार्यक्रमात समाप्ती झाली.)

सामुदायिक बीज बँकेच्या व्यवस्थापनामध्ये महिला महत्वाची भूमिका निभावतात

भाग घेतला. यात ६० पेक्षा जास्त देशी परंपरागत बियाणांचे प्रदर्शन करण्यात आले होते. त्याचे शेतकऱ्यांमध्ये अदलाबदल करण्यात आले. पुन्हा एकदा यात देखील महिलांनी विशेष सहभाग दर्शविला.

जमिनीवर हक्क मिळविला

कुटिया कोंध समाजाचे अजून एक आव्हान होते, त्यात नेहमी कसणाऱ्या जमिनीवर व संपूर्ण सामाजिक संसाधनावर त्याचा कायदेशीर हक्क नव्हता. महिला शेतीचा मुख्य घटक असल्यामुळे त्यांना सुद्धा कसणाऱ्या जमिनीवर हक्क मिळावा यासाठी प्रयत्न करावा लागला. या जमिनी भरड धान्य आधारित शेती करण्यास योग्य आहेत. वन सुरक्षा कायदा (FRA) आणि जमिनीवरील हक्क कायदेशीर मिळविण्यासाठी कागदपत्रे भरण्यासाठी ग्राम स्तरावर बैठकी आयोजित केल्या होत्या. ही संपूर्ण कार्यवाही सामाजिक स्वयंसेवकांच्या मदतीने सुरुवात करण्यात आली. यातून एकूण ८९ कुटुंबांना त्यांच्या परंपरागत कसणाऱ्या जमिनीचा हक्क मिळाला. महिलांना संयुक्त मालकी मिळवून देण्यात आली. जवळपस १५ कुटिया कोंध गावांना सामाजिक वन संसाधनावर हक्क मिळाला. वैयक्तिक व सामुदायिक जमिनी/संसाधनावरील हक्क मान्य झाल्याने अन्न उत्पादन व सार्वभौमत्व निर्माण होण्याचे मार्ग खुले झाले.

सारांश

लोकांनी पीक उत्पादनात वाढ अनुभवलीच पण त्याचबरोबर एकाच जमिनीवरील उत्पादनाचा कालावधी वाढल्याचे अनुभवले. त्यात असे लक्षात आले की, लुप्त झालेल्या देशी पिकांच्या वाणाच्या बियाणांच्या उपलब्धतेमुळे पिकांच्या लागवडीचा कार्यकाळ ४५-६० दिवसांनी वाढला. हस्तक्षेपामुळे कुटिया कोंध जमात अन्न सुरक्षिततेच्या जवळपास पोहचले. समाजाच्या उत्थानासाठी महिलांवर विशेष भर दिल्याने सध्याच्या अडचणी सोडविण्यासाठी भरड धान्य आधारित जैव विविध्यपूर्ण शेती पद्धती फायदेशीर असल्याचे सिद्ध झाले.

आभार

भारतीय गौण तृणधान्य गटाच्या कंधमाल येथील सहभागाबद्दल व डॉ. निगमनंदा स्वेन यांच्याकडून शेती पद्धतीबाबत माहिती उपलब्ध केल्याबद्दल निर्माण संस्थेतर्फे आभार.

Prashant Mohanty
Executive Director,
NIRMAN, S-3/751- Niladri Vihar, P.O. Sailashree Vihar
Bhubaneshwar-751021, India
Email: prashant@nirmanodisha.org
Website: http://www.nirmanodisha.org

मराठी अनुवाद : डॉ. विनोद खडसे

Source : Reviving crop biodiversity, restoring food Sovereighnty – LEISA India March 2017.